

ELEMENTET 8

FRUCTUS

ELEMENTET 8 (föret Elementet 5)

Adress: Ulvsundavägen 108-112

Verksamhet: AB Fructus fabriker, extraktfabrikation och kontor

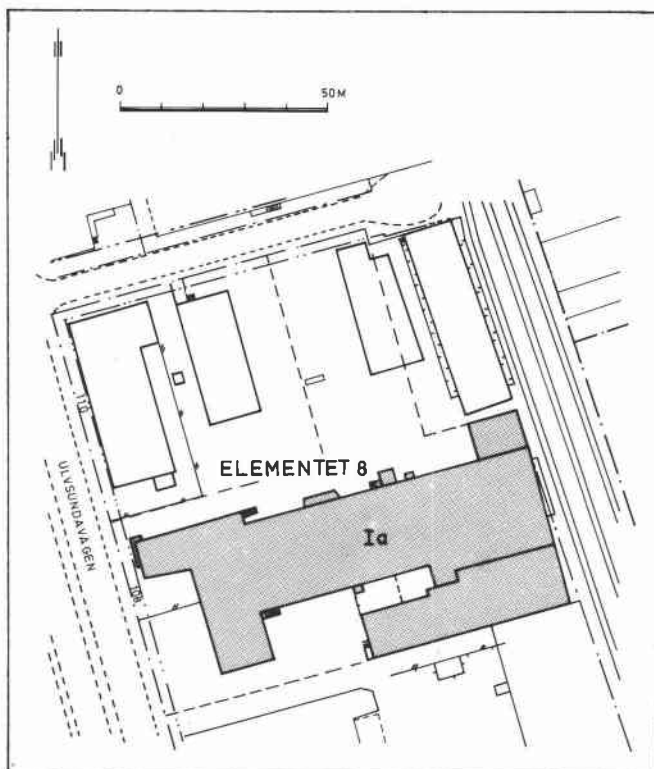
Ägare: AB Fructus

Markareal: 7.073 kvm

Våningsyta: 9.100 kvm

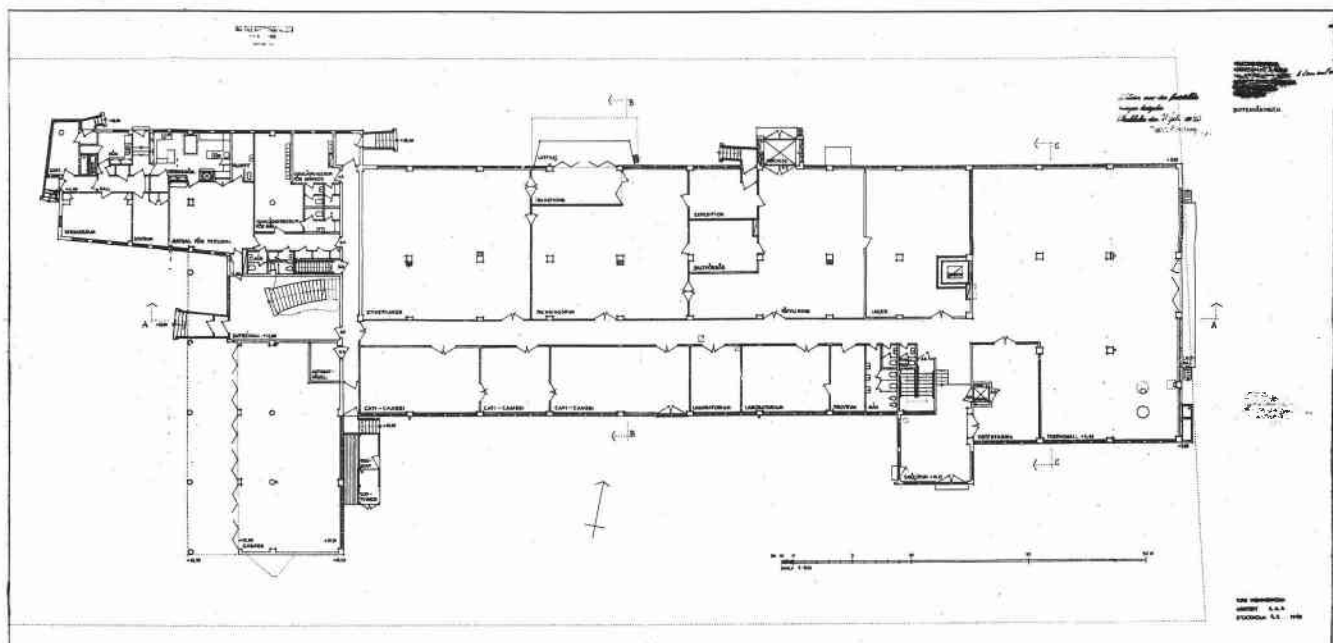
Stadsplan: P1 1960 B, fastställd
5 juli 1940

I Fabrik, kontor, bostad, 1939-40, Ture
Wennerholm
Istandsättning efter brand 1943
Påbyggnad 1956
Om-, till- och påbyggnad 1960
Påbyggnad, kontorsdelen 1961
Gårdsunderbyggnad 1965
Om- och tillbyggnad 1966
Påbyggnad 1967
Tillbyggnad 1977.

Anläggningen från sydväst. S82-0424-5.

Planritning. Ark Ture Wennerholm, 1940. BNA.

Historik

Essencefabriken Fructus etablerades 1919 av fabrikör Anders Lindahl som ett dotterföretag till Lazarolfabriken. Lazarolfabriken hade sina lokaler i kvarteret Riddaren 13 på Nybrogatan 15 B (fabrikshuset står ännu kvar) med en produktion av kemisk-tekniska produkter som Lazarol, Lazarin, Vita tvättbjörn m m. Fructus inrymdes i moderföretagets lokaler med tillgång till dess kemister, tekniker, annonsavdelning m m.

Fructus fabrikschef, A Svensson, komponerade tillsammans med Lindahl företagets genom åren mest välkända produkt, Pommac-essensen. Drycken fick sitt genombrott på Göteborgsutställningen 1923, där den marknadsfördes med ett Pommactorn där man i tornrummet serverades Pommac.

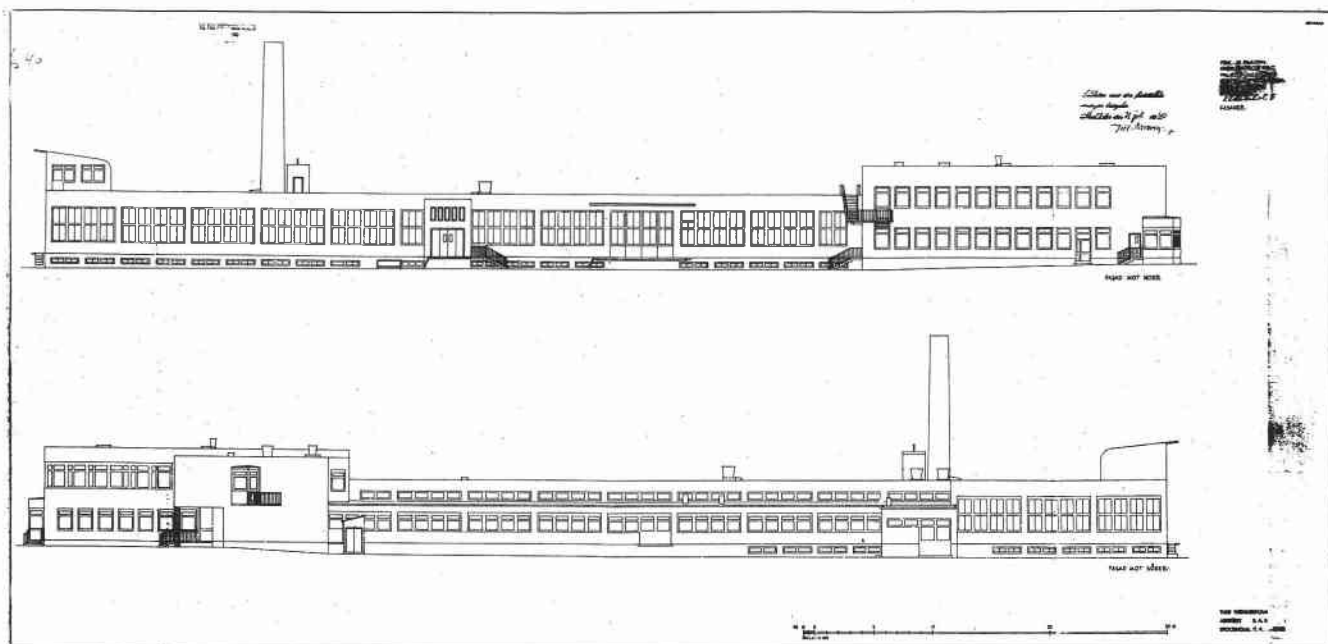
Receptet är i sina detaljer fortfarande hemligt men drycken innehåller förutom ett fyrtiotal olika fruktsorter också Tokajer och fransk konjak. Essensen lagras 3 månader i stora ekfat.

Till fabriken tidiga produktion hörde också Kungsnektar, Boy Scout, Smällkork, Kronbrus, Vinsprudel och Groggbrus m fl som inte tillverkas längre.

Fructus har också tillverkat produkter för bageriindustrin, såspulvret Cambri och kaffeersättningsmedlet Cafi, som framförallt var en stor produkt under andra världskriget.

I slutet av 1930-talet blev lokalerna på Riddargatan otillräckliga. Man beslöt då att bygga en ny fabrik i Ulvsunda industriområde som nyligen blivit planlagt för industribebyggelse. Tomten i kvarteret Elementet 8 hade ett fördelaktigt läge med stickspår till järnvägen.

Fabriken planerades med tanke på framtida expansion. Som arkitekt anlätades Ture Wennerholm och konstruktionerna utfördes av Hjalmar Granholm. Den ursprungliga anläggningen är i allt väsentligt bevarad enligt nybyggnadsritningarna. Fabriksdelen har en långsträckt rektangulär plan i en våning samt källarvåning. I källaren finns utrymmen för lager, pannrum m m. Bottenvåningen har en enkel planlösning. En lång korridor mynnar i det stora fabriksrummet som har en glasad vägg mot öster. På kor-

Fasadritning. Anläggningens långsidor. Ark Ture Wennerholm, 1940. BNA.

ridorens ena sida finns laboratorierum och mindre tillverkningsrum och på andra sidan större tillverkningsrum och lager.

Tvärställd mot fabriksdelen ligger kontorsdelen, ursprungligen i 2 våningar, senare påbyggd med en våning. Den indragna bottenvåningen rymmer garage och huvudentrén med elegant svängd trappa upp till övre våningen. I våning 1 tr ligger kontorsrummen längs en korridor som avslutas med ett prismaformat burspråk mot söder.

Kontorsdelen är utbyggd med en flygel i två våningar som ansluter till kontoret i en trubbig vinkel. Flygelns plan är sålunda inte helt rektangulär. Nybyggnadsritningarna visar i bottenvåningen en lägenhet på två rum och kök samt matsal, kök och omklädningsrum m m för personalen. Senare har mindre förändringar skett. En trappa upp i huset ligger direktionstvåningen med arbetsrum och ursprungligen matsal och klubbtrum m m. De oregelbundna vinklarna återkommer också i entréernas och i trappornas divergerande linjer.

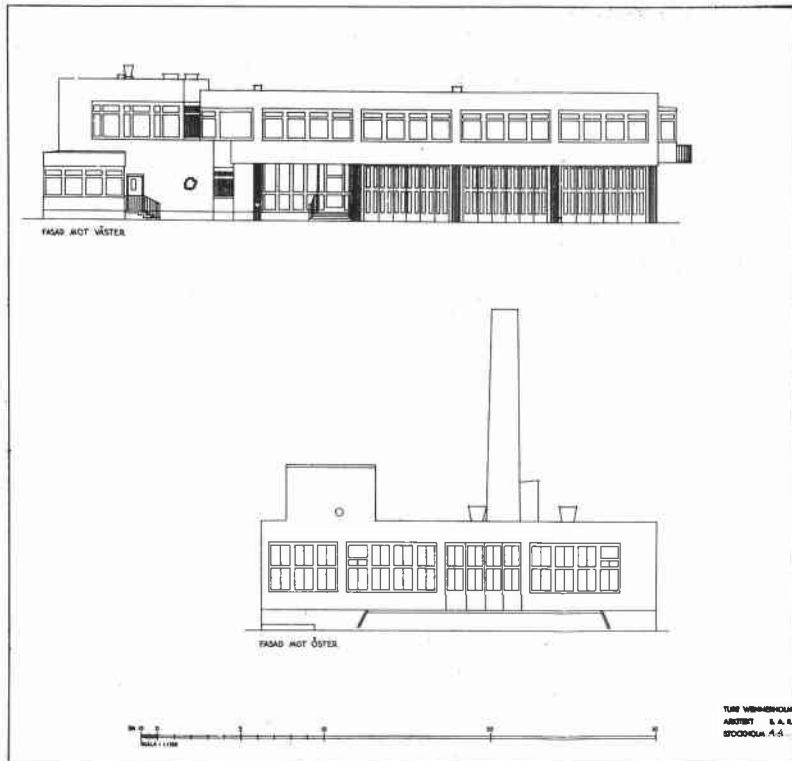
Fasaderna är putsade och har horisontella fönsterband. Kontorets huvudfasad har dekorativa räfflade betongkolonner som bär övervåningen. Garageportarna därinnanför har rader av vertikala fönster. Samma fönsterformer återkommer på dörrarna i interiören.

Anläggningen har en låg och utsträckt form. De ursprungligen platta taken har delvis förändrats genom senare påbyggnader. Den låga karaktären gäller även övrig bebyggelse i Ulvsunda industriområde och är en följd av planbestämmelserna som på nära närheten till Bromma flygplats föreskrev en låg bebyggelse.

Wennerholm har i första hand utarbetat en funktionell, ljus och hygienisk fabriksanläggning men också haft långtgående estetiska ambitioner. Anläggningen ger prov på en utvecklad funktionalism som förebådar 1940-talet med större formvilja i detaljerna, exempelvis fönsterformerna, de räfflade kolonnerna och inte minst det lilla oregelbundna fönstret vid bostadsdelens entré.

Anläggningen drabbades av en brand 1943, varefter fabriken återställdes. 1956 påbyggdes och utökades fabriksdelen. 1960 gjordes ytterligare en påbyggnad och 1961 tillbyggdes fabriksdelen mot söder. Året därpå påbyggdes kontorsdelen med en våning. 1977 gjordes en tillbyggnad mot norr.

Anläggningens yta har genom på- och tillbyggnaderna dubblerats.

Fasadritning. Anläggningens kortsidor. Ark Ture Wennerholm, 1940. BNA.

Entrén till bostadsdelen. S82-0424-8.

Nuvarande verksamhet

Verksamheten omfattar idag främst framställning av läskedrycksessenser och frukt-koncentrat till saftindustrin. Essenserna baseras bl a på färska frukter och bär. Råvarorna pressas och destilleras upprepade gånger och koncentraten lagras sedan på fat. Läskedrycksessenserna blandas enligt speciella recept och levereras sedan till läskedrycksfabrikanterna. Bolaget bedriver också forskning och utveckling av produkter och är idag Skandinaviens största i sin bransch. Antalet anställda är ca 65 personer.

AB Fructus ingår numera i Beijerinvests livsmedelsdivision.

Fabrikshallen. S82-0422-8.

Östra fasaden mot järnvägen. S82-0422-10.

Fabrikshallen. S82-0422-9.

Planförhållanden

Stadsplan: P1 1960 B fastställd den 5 juli 1940.

Ändamål: Industri

Byggnadsrätt: Höjd 31 meter över kommunens nollplan eller 18 meter över vidliggande markyta. I övrigt ingen begränsning.

Kommentarer: Stadsplanen är ofullständig och förhindrar formellt ej omdaning genom rivning/nybyggnad. Nuvarande verksamheter kan kvarligga ur plansynpunkt.

Lagerkällaren. Pommac i ekfat. S82-0423-2.

Laboratorier. S82-0422-6.

Tvätt- och omklädningsrum. S82-0423-9.

Byggnadernas utformning och skick

Föremål för bedömning är den ursprungliga kontors- och fabriksbyggnaden (I).

Fabriksdelen är en långsträckt enplansbyggnad, 21 x 70 m med betongstomme. Två inre pelarrader ger fritt djup till ytterväggarna på 7,5 resp 8,5 m. Rumshöjden är knappa 4 m. Byggnaden har dessutom källare och i bortre änden ett större tankrum med försänkt golv.

Den L-formade kontorsdelen är uppförd i tre plan med bottenplanet delvis utnyttjat som garage. Husdjupet är 13 m och rumshöjden 3 m. Hiss saknas.

Fastigheten är belägen i Ulvsunda industriområde, har närhet till flera busslinjer och Stora Mossens T-banestation på 1,5 km avstånd. Transporttillgängligheten är god med tillfart från två håll till rymlig gård med friliggande, enklare lagerbyggnader. Dessutom finns infart till trängre lastgård på andra sidan fabriksbyggnaden. Lastning sker vid kaj med anslutning till godshiss.

Anläggningen är tillbyggd och ombyggd i flera omgångar. Under gården har bl a stora lagerutrymmen för läskedrycksextrakt och råvaror inrättats. Nya godshissar har installerats för transporter mellan bottenplan och källare. Anläggningen är i gott skick, även om den putsade fasaden anses dyrbar att underhålla.

Användningsmöjligheter

Trots en i sina huvuddrag klar disposition är anläggningen ganska speciellt utformad för den ursprungliga typen av läskedryckstillverkning med växlande spännvidder och golvnivåer.

Fastighetens goda läge och transporttillgänglighet bör dock göra den attraktiv för annan industri- och lagerverksamhet om den nuvarande användningen skulle upphöra. Delar av kontorslokalerna hyrs redan nu ut till ett annat företag.

Alla de speciella utrymmen för tillverkning och lagring i olika plan som inte minst tillkommit genom senare tillbyggnader kan vara svåra att fullt utnyttja för en annan verksamhet. Det är dock snarare en ekonomisk fråga som påverkar försäljningspris och hyresnivå än ett direkt hinder för fortsatt användning.

Kontorsdelen. Receptionen. S82-0422-1.

Bevarandesynpunkter

Fructus fabriker är exempel på en modernt och funktionellt planerad fabriksbyggnad, utformad med estetiska ambitioner i ett elegant och avancerat formspråk.

Trots de omfattande tillbyggnaderna har anläggningen i huvudsak bibehållit sitt uttryck. Särskilt de tidiga utbyggnaderna anpassades mycket väl till den ursprungliga byggnaden. Beklaglig är dock den senaste utbyggnadens plåtklädda fasad. Av största betydelse för det arkitekturhistoriska värdet är att fasaden även i fortsättningen putsas, att fönsterformer och fönstersättning bibehålles och att detaljerna både i exteriören och interiören behandlas med varsamhet. Planlösningen i kontors- och bostadsdel samt i den ursprungliga fabriksdelen bör heller inte ändras.

Anläggningen har också ett stort industrihistoriskt värde med den ursprungliga produktionen igång.

Direktörens arbetsrum med delvis ursprunglig inredning. S82-0422-3.

Ulvsunda industriområde från sydväst. I bildens nedre kant, andra anläggningen från höger, Fructus fabriker, 1980. FB 14826.

Förslag till skyddsföreskrifter

Fructus fabrikers anläggning på fastigheten Elementet 8 bedöms äga ett större kulturhistoriskt värde. BS 38 §, andra stycket, är tillämplig.

Skyddsföreskrifterna bör ha följande lydelse:

Anläggningen får till sin exteriör ej förvanskas. I anläggningens ursprungliga del, på kartan markerad I a, får ej åtgärder vidtagas som medför förvanskning av ursprunglig bärande konstruktion, ursprunglig planlösning och ursprunglig fast inredning.

Byggnaden bör vid stadsplaneändring betecknas med q.

FISKAREN MINDRE 16

MOSEBACKE VATTENTORN

FISKAREN MINDRE 16

Adress: Mosebacke Torg 7

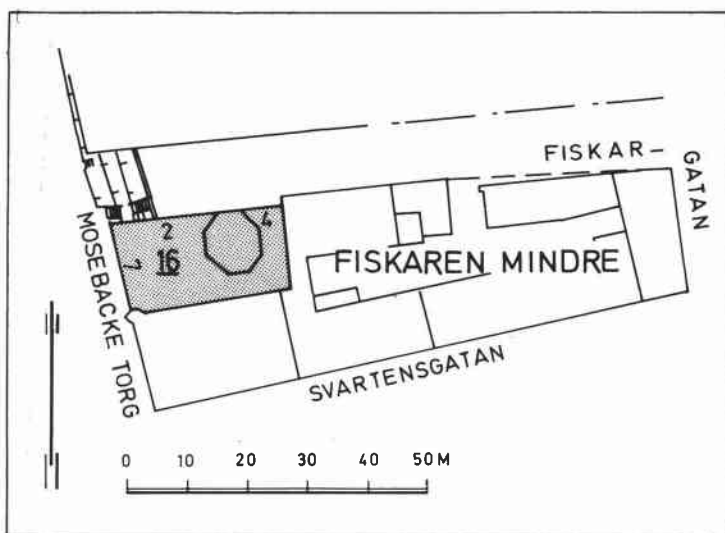
Verksamhet: VA-verkets pumpstation,
bostad

Ägare: Stockholms kommun genom VA-
verket

Markareal: 378 kvm

Våningsyta: 375 kvm

Stadsplan: P1 436, fastställd 12 au-
gusti 1927

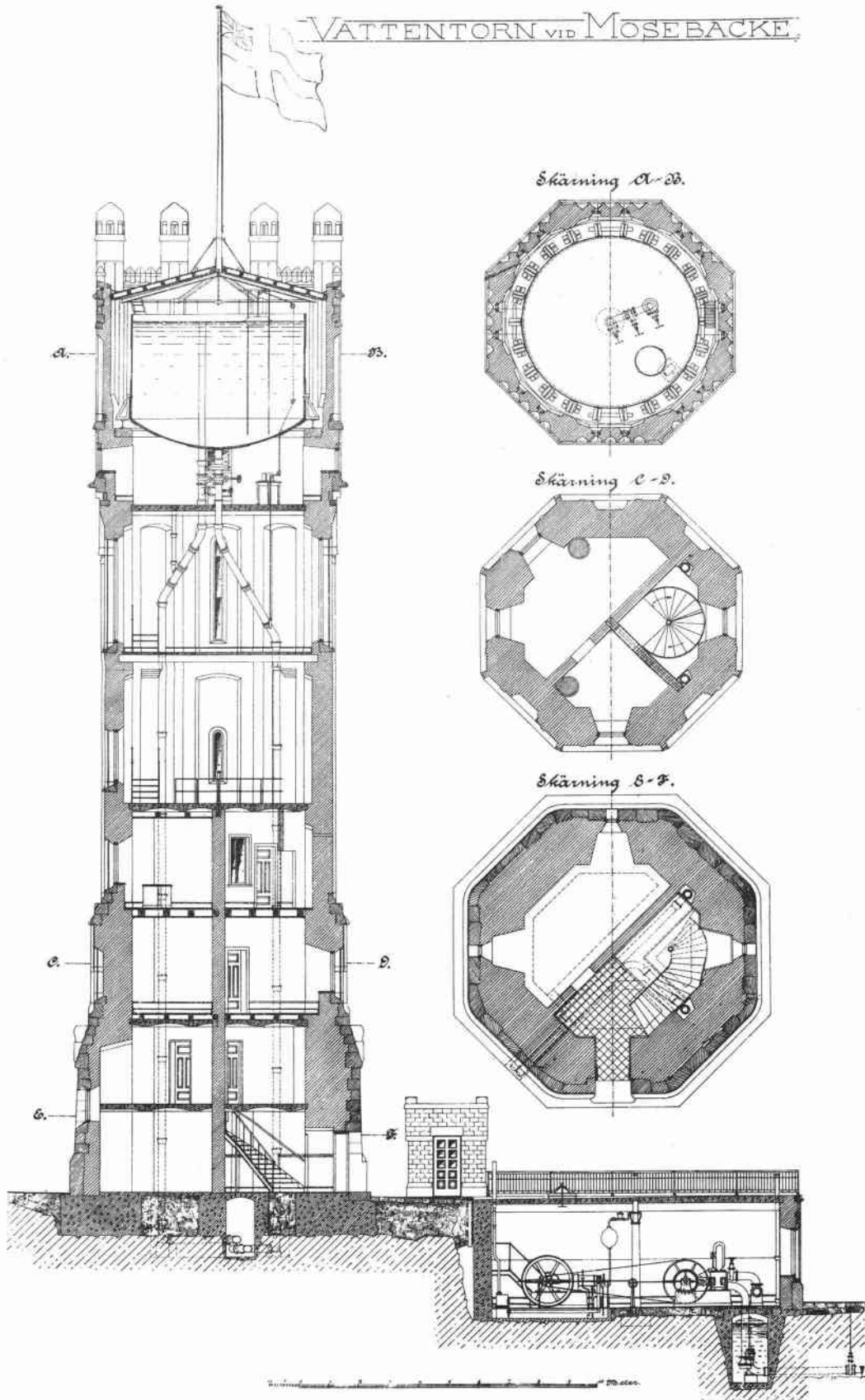
Historik

Vattenverket vid Mosebacke var avsett att bereda högre tryck i den högst belägna delen av Katarinabergsområdet än i det allmänna lågtrycksnätet. Högtryckszonen kunde avspärras medelst klaffventiler, vilka vid behov insläppte vatten från det allmänna nätet. Vattenverket vid Mosebacke blev färdigställt 1896 och kom att bestå av ett uppforderingsverk och ett torn med en behållare. Uppforderingsverket byggdes in i en terrassbyggnad mot torget. Två pumpverk från Ludvigsbergs verkstad monterades in, av "hvilka hvardera, med en pistonhastighet af 30 meter, kunna uppfordra 600 minutliter vatten till tornbehållaren". (Teknisk Tidskrift 1896.) Pumpverken drevs medelst remmar av en 8 hästkrafters gasdriven motor av Otto's modell. Behållaren i tornet, som rymde 104.000 l, med cylindrisk överdel och fritt hängande sfärisk botten, var utförd av nitade järnplåtar från Wiklunds verkstäder. Behållaren vilade på 22 st konsolformade stöd på en krans av granit. Bräddavloppet vid högsta vattennivån låg på 80,5 m höjd ö slusströskeln. Vattnets höjd kunde avläsas på en elektrisk vattenståndsmätare av L M Ericssons tillverkning i pumprummet. Tornet kom att innehålla sju plan, av vilka två blev avdelade för en maskinistlägenhet. Anläggningen var planlagd och utförd av Stadens Byggnadskontor. Fasaderna och tornets planer ritades av Ferdinand Boberg.

Vattentornet formgavs som en 32 m hög åttkantig byggnad med röd tegelfasad och rik ornering av naturstensdetaljer. Tornkaraktären accentueras av den höga kvadermurade sockeln med omväxlande fin- och rustikhuggen granit och granitkrönet som består av en krenelering jämte åtta toureller. Murverket av Hagategel har en horisontell indelning av mönstermurade partier och hög rundbågsfris av formtegel.

*Fiskaren Mindre 16, vattentornet och pumphuset vid Mosebacke Torg, 1980.
FB 14457.*

VATTENTORN VID MÖSEBACKE

Sektion och planer av vattentornet med pumphuset, Ferdinand Boberg.
Teknisk Tidskrift 1896.

*Trakten kring Mosebacke Torg omkr. 1900. T.v. om tornet gamla Navigations-
skolan. T.h. om tornet har huset ersatts 1903. I bakgrunden ses tornen på
Katarina kyrka. E 17424.*

Nuvarande verksamhet

Pumphusets gasmotorer ersattes av 220 V elektromotorer 1918 och centralvärme drogs in 1922. Vattentornets behållare togs ur bruk 1960 och distribution sker nu från pumpverkets fyra aggregat på 1.200 m³/h. Den pumpade vattenmängden var år 1980 1.952.000 m³. Vattentornets f d maskinistlägenhet är uthyrd.

Planförhållanden

Stadsplan: P1 436 fastställd den 12 augusti 1927.

Ändamål: Ej angivet.

Byggnadsrätt: Ingen begränsning.

Översiktliga planer: Zonplan 70 anger bostadszon. Trafikplan 77 anger fastigheten belägen i område med begränsad genomfartstrafik.

Kommentarer: Stadsplanen är ofullständig och förhindrar ej omdaning genom rivning/nybyggnad. Ur plansynpunkt kan nuvarande verksamhet kvarligga.

Byggnadernas utformning och skick

Byggnaden består av ett åttkantigt murat vattentorn, 32 m högt och med ca 10 m diameter, på en souterrängvåning med fönster och entre mot Mosebacke Torg. Tornets vattencistern används inte längre. En bostadslägenhet i två nedre plan av tornet är däremot fortfarande i bruk. Souterrängplanet rymmer en pumpstation i ett rektangulärt utrymme på ca 150 kvm med rumshöjden 3,7 m och stomme av järnpelare och stålbalkar som spänner ca 5 m.

Vattentornet har en påkostad och gedigen utformning. Hela anläggningen är väl underhållen och i mycket gott skick. Läget är centralt med 200 m till Slussens T-banestation.

Pumphusets entré vid Mosebacke Torg. S82-0317-1.

Användningsmöjligheter

Så länge pumpstationen fortfarande är i bruk är det knappast aktuellt att diskutera någon alternativ användning av anläggningen. Det finns utländska exempel på hur vattentorn i sin helhet inretts till bostäder. I detta fall skulle ytterligare bostäder i tornet medföra krav på nya fönsteröppningar vilket naturligtvis helt förändrar exteriören. Men annan användning är svår att tänka sig i de svårtillgängliga, små och mestadels mörka, sammanlagt åtta våningsplanen i tornet.

Souterrängvåningen kan med fördel utnyttjas till butik, kafé, konstgalleri eller annan publik lokal.

Pumphusets fyra aggregat. S82-0317-2.

Plan 3 i vattentornet. S82-0316-6.

Bevarandesynpunkter

Vattenverket i Fiskaren Mindre 16 från 1896 är ett kommunaltekniskt byggnadsminne ritat av Ferdinand Boberg. Den historiserande arkitekturen med rik detaljutformning av tegel och natursten är i sin helhet bevarad, tillika med den inre miljön, dess omsorgsfulla tegelmurning jämte järntrappor, behållare och lägenhet. Vattentornet har därjämte en stor betydelse för stadsbilden vid Mosebacke.

Förslag till skyddsföreskrifter

Vattenverket vid Mosebacke på fastigheten Fiskaren Mindre 16 bedöms äga kulturhistoriskt värde motsvarande fordringarna i 1960 års byggnadsminneslag.

Skyddsföreskrifterna bör omfatta följande punkter:

1. Vattentornet, på kartan markerat med åttkantig form, och pumphusets fasad mot Mosebacke torg får inte rivras eller till sin exteriör förändras.
2. I vattentornet får åtgärder inte vidtagas som medför förändring av ursprunglig bärande konstruktion, ursprunglig planlösning eller det inre murverket.
3. Byggnaden skall underhållas så att den inte förfaller. Vård- och underhålls- arbeten skall utföras på ett sådant sätt och med sådana material att det kulturhistoriska värdet inte minskar.
4. Den till fastigheten hörande gården skall hållas i ett sådant skick att byggnadens utseende och karaktär inte förvanskas.

Ovan angiven byggnad bör vid stadsplaneändring betecknas med Q.

Plan 4 i vattentornet. S82-0316-8.

Bostadslägenhet på plan 2 i vattentornet. S82-0316-2.

FURUHÖJDEN 19

Adress: Barrstigen 18 - 20

Verksamhet: Stockholms Energiverk, elstation

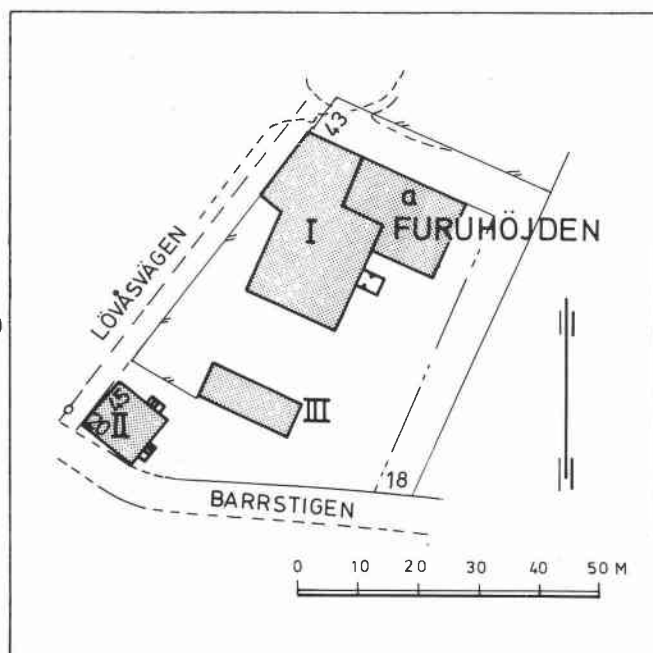
Ägare: Stockholms kommun genom Energiverket

Markareal: 2.702 kvm

Våningsyta: 1.745 kvm

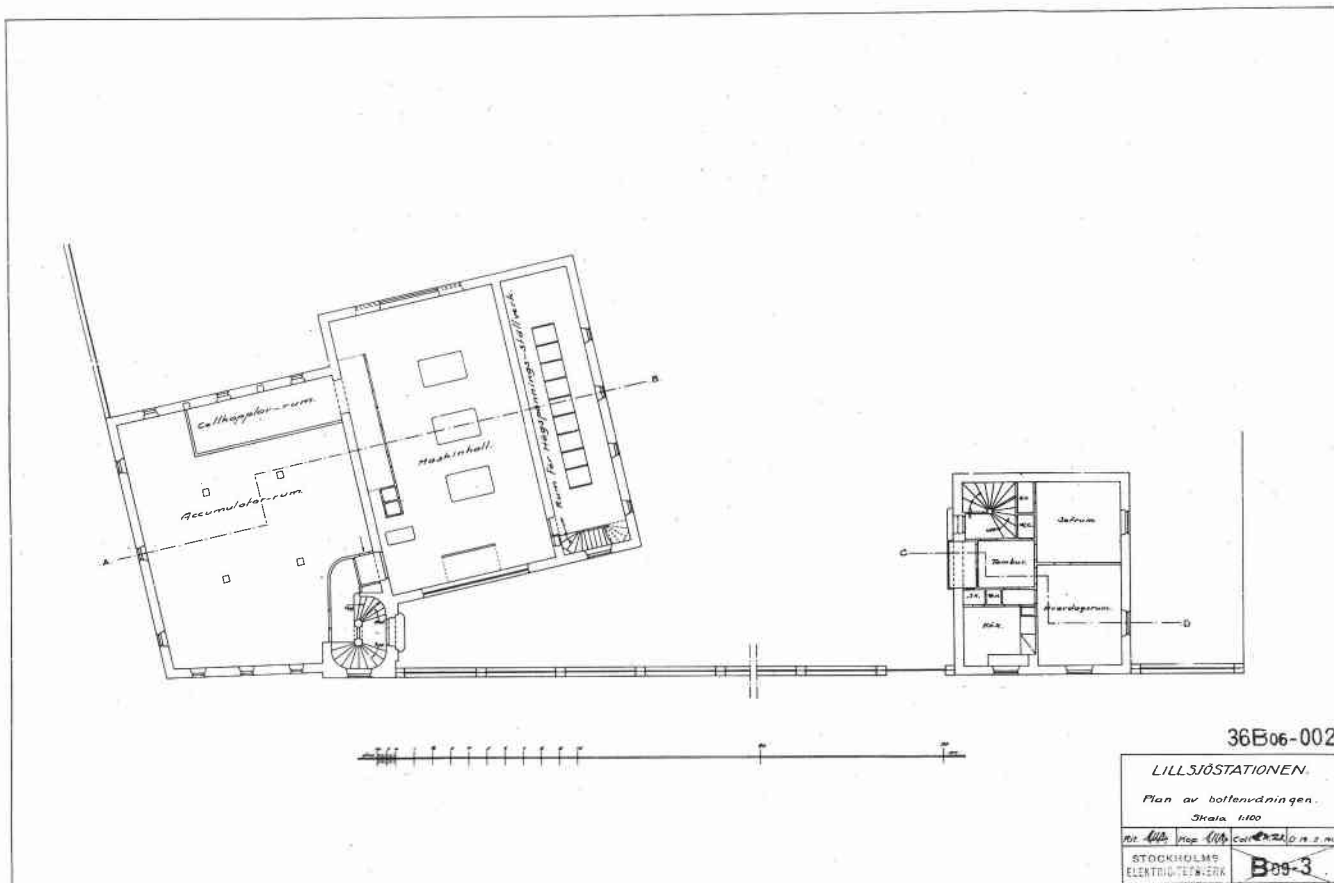
Stadsplan: Pl 2431 fastställd 12 juli 1940

- I Likriktarstation 1913, fasader: Gustaf de Frumerie
- II Bostadshus 1913, Gustaf de Frumerie
- III Ställverk, 1938

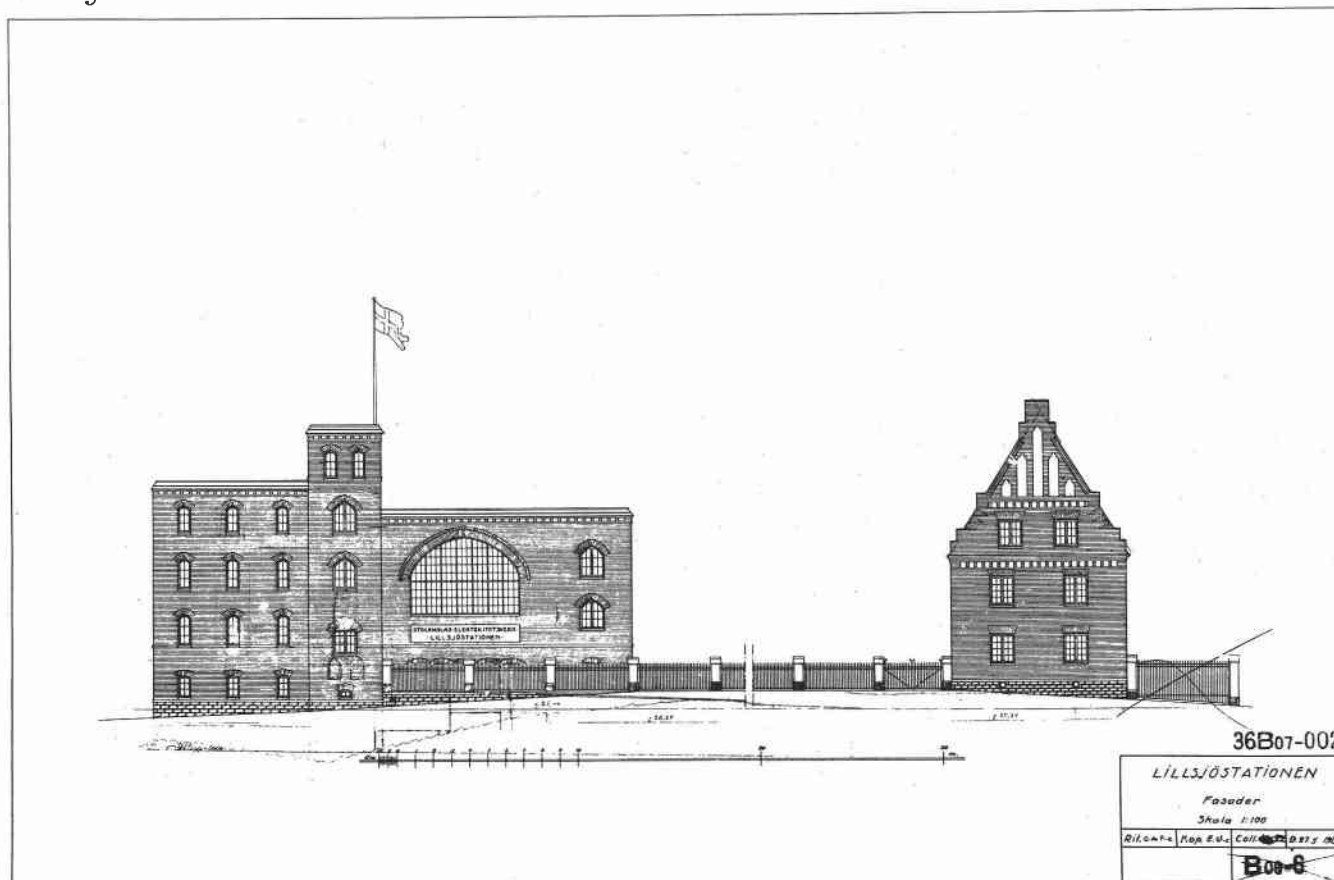
Lillsjöstationen, hus I, vid Lövsåsvägen, 1979. FB 13456.

T.v. ackumulatorrummet, t.h. maskinrummet i hus I, Gustaf de Frumerie 1913.
Energiverket.

Fasadritning till hus I t.v. och bostadshuset II t.h., Gustaf de Frumerie 1913.
Energiverket.

Historik

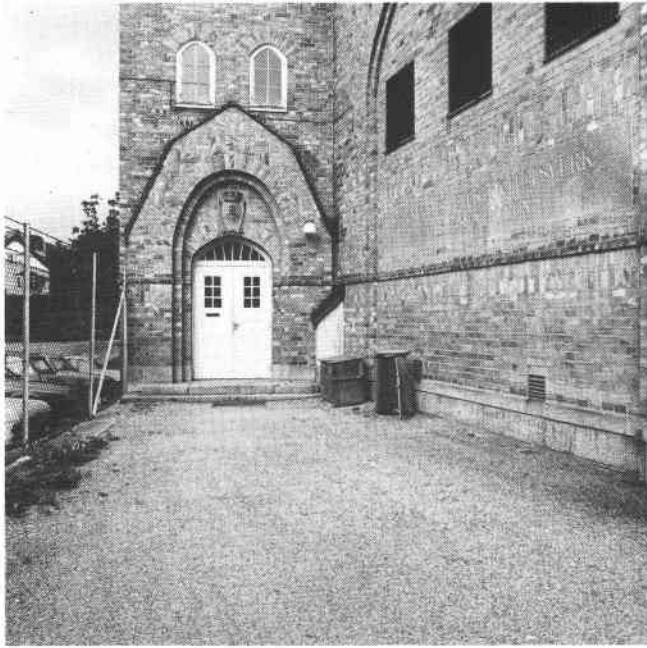
I samband med utbyggnaden av bostads- och industribebyggelsen i Ulvsunda uppförde Stockholms Elektricitetsverk Lillsjöstationen, I, år 1913. I denna likriktarstation omformades 6kV växelström till likström 2x200V. Fasaderna ritades av Gustaf de Frumerie med fasadbeklädnad av rött tegel, markerade avlastningsbågar och en sammanhållande mönstermurad fris. Byggnaden erhöll platt tak. Samtidigt byggdes ett till stationen hörande bostadshus, II, för personal i jourtjänst, även detta i de Frumeries utformning med röda tegelfasader, mönstermurad fris och blindingar på gavlarna. Det branta taket täcktes med glaserat taktegel. 1938 togs det nya ställverket, III, i bruk. Med likströmdistributionens successiva avveckling togs likriktarstationen I ur bruk och aggregaten avlägsnades. Byggnad I tillbyggdes 1962 med en ny transformatorstation för distribution av 380/220V växelström, och kontrollrum inrättades på vån 1 tr. Efter automatisering 1967 fungerar anläggningen som en fjärrstyrd enhet till elstationen i Beckomberga.

Nuvarande verksamhet

Likriktarstationen I är ej funktion, aggregaten är utrymda. Maskinhallen används provisoriskt som verkstad och förråd. Kontrollrummet används ej. Transformatorstationen i tillbyggnaden är automatiskt styrd från kraftstationen i Beckomberga. Bostadshuset II innehåller personalbostäder med moderniserad interiör.

Transformatorstationen (a) tillbyggdes 1962 på norra sidan. Bilden tagen från Lövåsvägen 1979. FB 13457.

Portalens utformning i nationalromantisk anda (hus I), 1979. FB 13458. Hus I. S82-0341-4.

F.d. maskinhallen i hus I med mönstermurade väggpartier. S82-0341-2.

Planförhållanden

Stadsplan: P1 2431 fastställd den 12 juli 1940.

Ändamål: Allmänt ändamål.

Byggnadsrätt: Högsta höjd 12 meter. Ett område i fastighetens norra del och ett i dess östra del får ej bebyggas. Därutöver finns ingen begränsning.

Kommentarer: Ofullständig stadsplan som saknar exploateringsbegränsning. Skyddsbestämmelser saknas varför gällande stadsplan ej förhindrar omdaning genom rivning/nybyggnad.

Byggnadernas utformning och skick

Föremål för bedömning är den äldre delen av byggnad I.

Den består av två byggnadskroppar, maskinsal och ställverksrum i tre plan med yttermått 15 x 17 m, samt en transformatorbyggnad i 4 plan, ursprungligen med yttermått 13 x 15 m, senare tillbyggd och nu inrymmande en modern, automatiserad drabantstation.

Maskinsalen är ett stort rum, 9 x 16 m med rumshöjden ca 7 m. De små ställverksrummen intill har ett djup på 3,6 m och en rumshöjd på 2,3 m. Ett källarplan ligger i nivå med markplan i intilliggande transformatorbyggnad.

Byggnaden, som har tegelfasader och betongstomme, är i gott skick. Den är belägen i ett bostadsområde på ca 600 m gångavstånd från Abrahamsbergs T-banestation.

Användningsmöjligheter

Maskinsalen är f n tom. Dess utformning och läge i ett bostadsområde gör en alternativ användning till t ex motionslokal, teater- och musikverksamhet tänkbar. Ställverksrummen har redan tidigare använts till omklädningsrum o dyl i viss utsträckning.

Ett avgörande hinder är emellertid det faktum att en del av anläggningen fortfarande är i drift. Innan den upphör är det troligen orealistiskt att diskutera andra användningsalternativ än sådana som energiverket självt finner möjliga inom sin verksamhet.

Bevarandesynpunkter

Anläggningen har tillkommit 1913 för elektrifiering av stadsdelen Ulvsundas industri- och bostadsområde. Omformarstationens och bostadshusets tidstypiska och sammanhållna tegelarkitektur är bevarad. Samma gäller f.d. maskinhallens mönstermurade väggarpartier.

Förslag till skyddsföreskrifter

Energiverkets byggnader I och II på fastigheten Furuhöjden 19 bedöms vara av större kulturhistoriskt värde. BS 38 §, andra stycket, är tillämplig.

Skyddsföreskrifterna bör ha följande lydelse:

Byggnaderna, på kartan markerade I och II, får till sitt yttre inte ytterligare förvanskas. I byggnaderna får åtgärder inte vidtagas som medför förvanskning av ursprunglig bärande konstruktion.

Ovan angivna byggnader bör vid stadsplaneändring betecknas med q.

Bostadshuset II visar ett fint prov på arkitektur i nationalromantisk stil. 1979. FB 13455.

GRÅMUNKEHOLMEN 4

NORSTEDTS

GRÅMUNKEHOLMEN 4

(Kungl. Boktryckaren 1)
(Föret Riddarholmen 18 = del av Riddarholmen 9,13,14, del av Riddarholmen 11 och del av Riddarholmen 149B)

Adress: Tryckerigatan 2

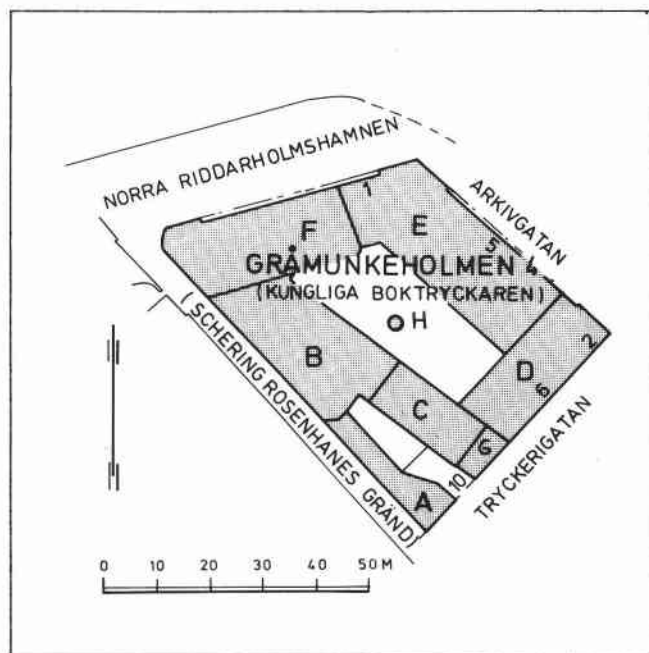
Verksamhet: AB Norstedt, tryckeri och förlag

Ägare: Förlags AB Iduna

Markareal: 2.841 kvm

Våningsyta: 7.243 kvm

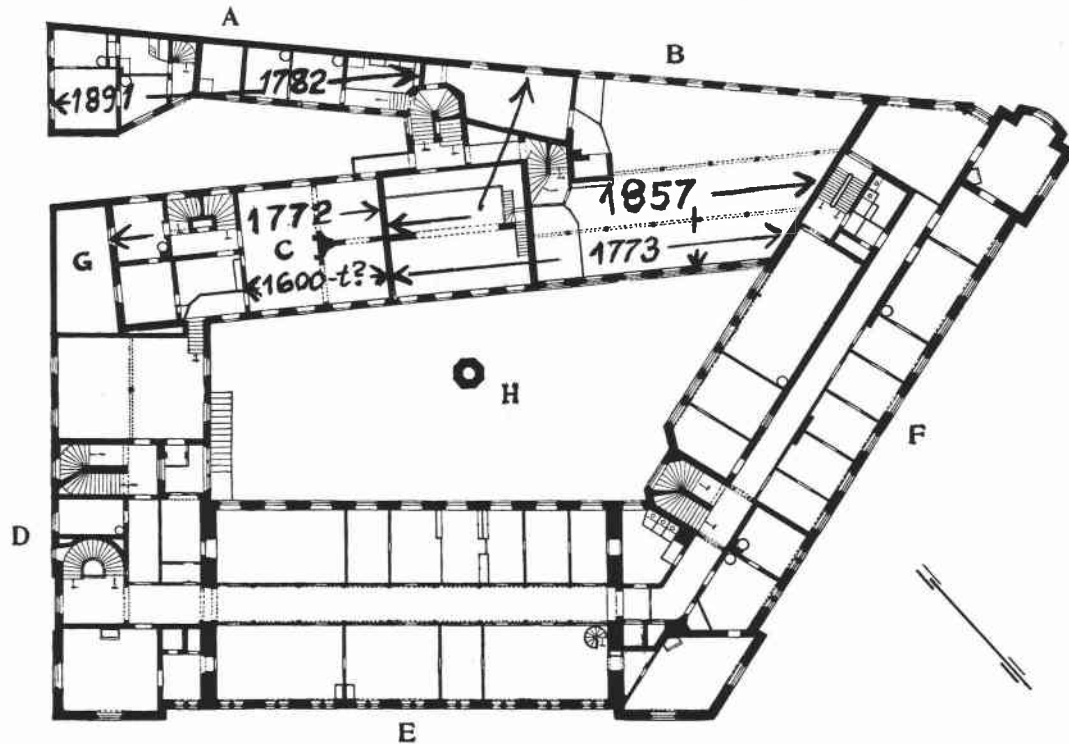
Stadsplan: P1 2596 A, fastställd
30 juni 1942

Norstedts tryckeri vid Norrström, 1979. FB 14165.

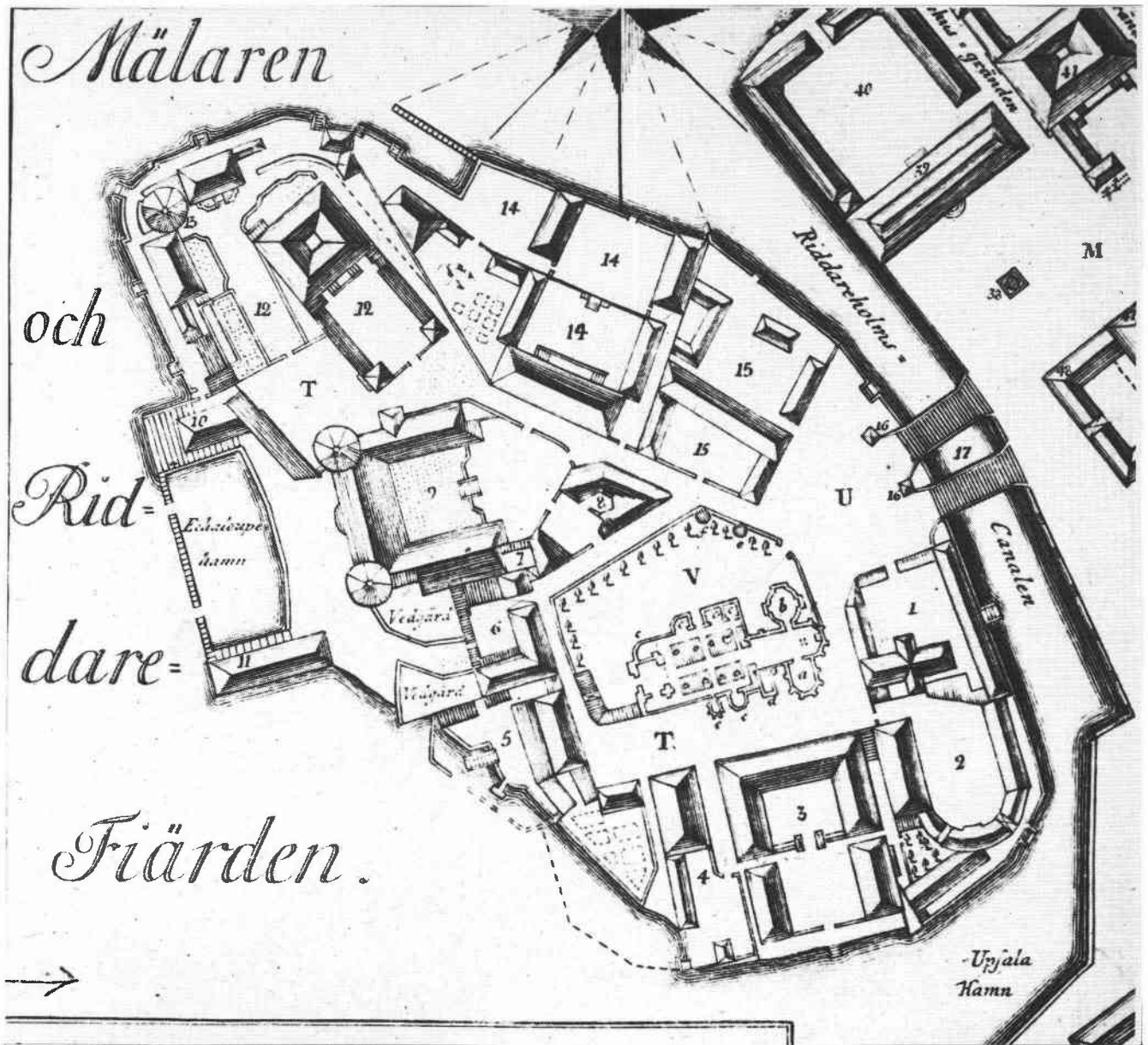
A	Lager, m m	1891	
B	Gamla tryckeriet	1773 och 1857	E Palmstedt och J F Åbom
C	Gamla bostadshuset	1600-t och 1772	E Palmstedt
D	Tryckeri	1884 - 85	M Isaeus
E	Tryckeri	1882 - 84	M Isaeus
F	Tryckeri	1887 - 89	M Isaeus
G	Ekonomibyggnad	1924	
H	Industriskorsten	1881	

Historik

Nuvarande tomt ingick i det område på Gråmunkeholmen som donerats till Per Banér 1628. År 1656 förvärvades tomten av ägaren till grannfastigheten, Johan Gabriel Stenbock, och fram till 1771 var båda tomterna förenade i en hand under beteckning 150. Under denna tid nyttjades den f d Banérska tomten som Stenbockska palatsets stalltomt. De där befintliga två murade stallbyggnaderna från 1600-talet ombyggdes och utökades under 1700-talet.

År 1771 förvärvade köpmannen, möbelhandlaren Adolf Ludvig Levin fastighetskomplexet. Följande år sålde han palatstomten till staten (Kommerskollegium) och behöll stalltomten. Vid delningen uppstod beteckningen 149½ = 149 B, sedermera 11 efter 1810 års nummerordning. Stalltomtens byggnader är inritade i Johan Eberhard Carlbergs strandkartor för Riddarholmen 1730 och 1750 samt är beskrivna i brandförsäkringsverifikationen 1759.

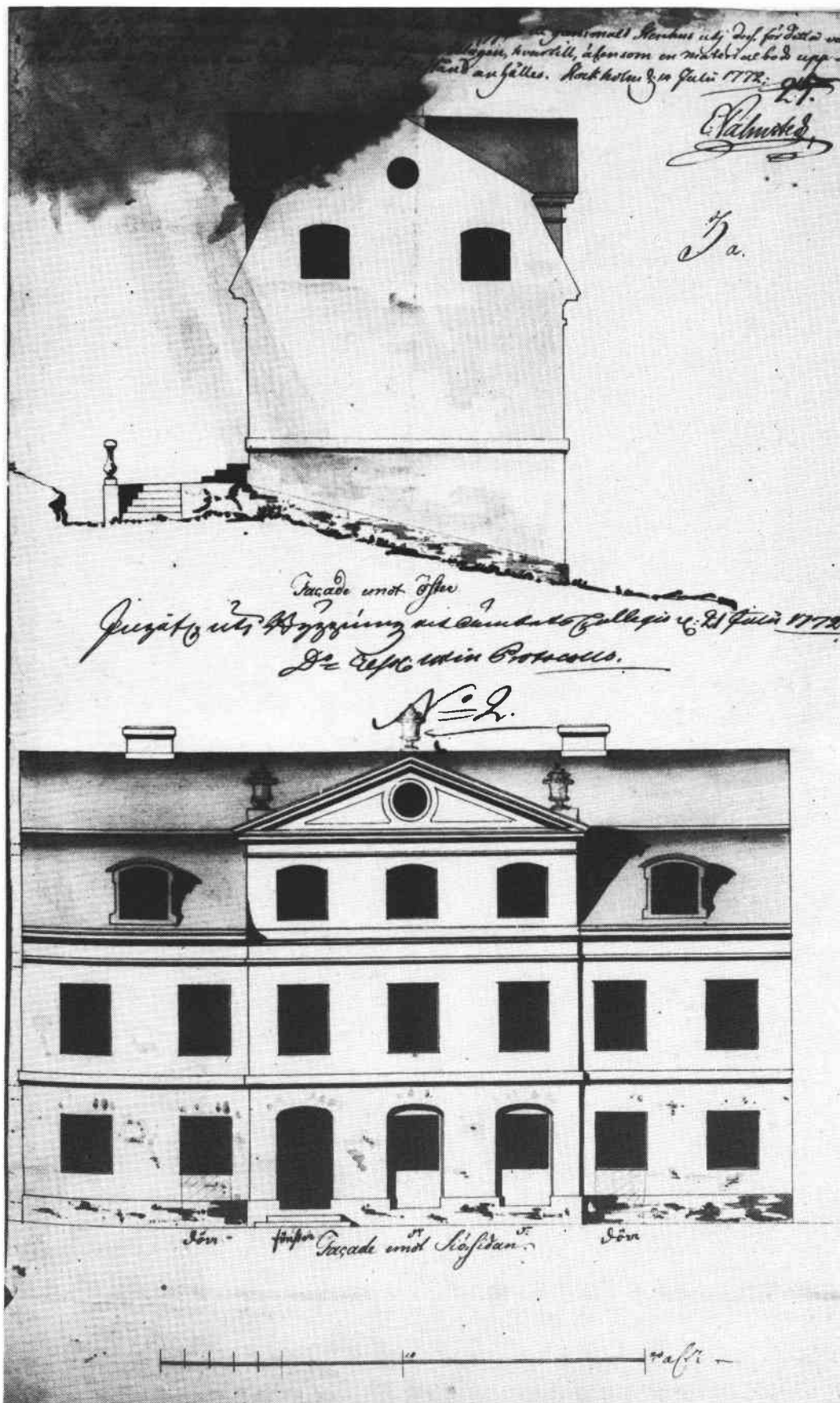

Utsnitt ur Grundritning öfver Stockholms Stad af Jonas Brolin 1771, Riddarholmen. Nr 14 betecknad som Grefl: Braheska huset med dess stall- och ekonomibyggnader t.v.; den minsta av dem till- och ombyggdes av Erik Palmstedt 1772, se situationsplan s 132, C. F 76507.

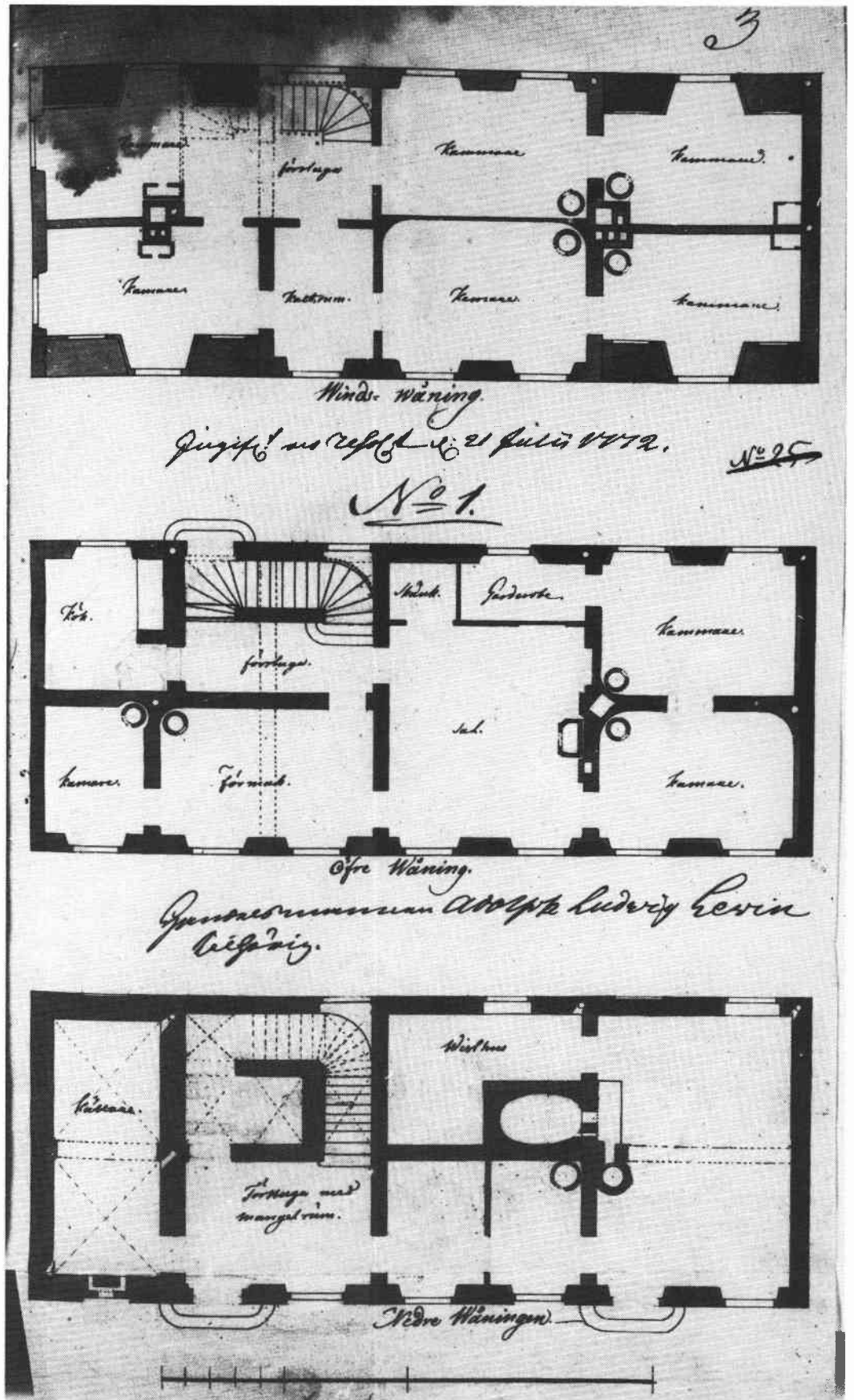
Levins avsikt var att ståndsmässigt bebygga sin tomt för vilket han anlätade Erik Palmstedt. Denna ritning, daterad 1772, avser om- och tillbyggnad av ett äldre hus till ett corps de logis i tre våningar om sju fönsteraxlars längd och tre dits djup med trekantskrönt mittfronton på båda långsidorna jämte mansardtak.

Det gustavianska huset uppfördes (del av C) med ett fyra fönsteraxlar brett frontparti istället för ritningens tre och dess asymmetriskt disponerade plan fick en högklassig fast inredning med fönster- och vägghpaneler, listinramade vävtapeter och porslinskakelugnar enligt brandförsäkringsbeskrivningen.

År 1783 upprättades ritningen för hela anläggningen, signerad Walmstedt, I denna plan ingick förlängningen av huvudbyggnaden i liv med ett nytt bostadshus till västra tomtgränsen (del av C och B), ekonomibyggnader vid södra muren (del av B) jämte ensymmetriskt utformad trädgård med balustrad vid strandlinjen i norr, den blivande Riddarholmskanalen. Brandförsäkringsinstrumentet bekräftar att husen och trädgårdsanläggningen utfördes efter ritningarna. År 1783 uppfördes ett trevånings bostadshus med souterrainvåning mellan ekonomibyggnaderna vid södra gränsmuren.

'Enligt denna Dessein tänker Meuble handlaren A.F. Levin tillbygga ett gammalt Stenhus uti dess för detta varande Braheska egendommen på Kungl. Riddarholmen belägen... den 14 Juli 1772 E. Palmstedt.' BNA 1772:3a.Fasad- och planritning för hus C, se situationsplan s 132.

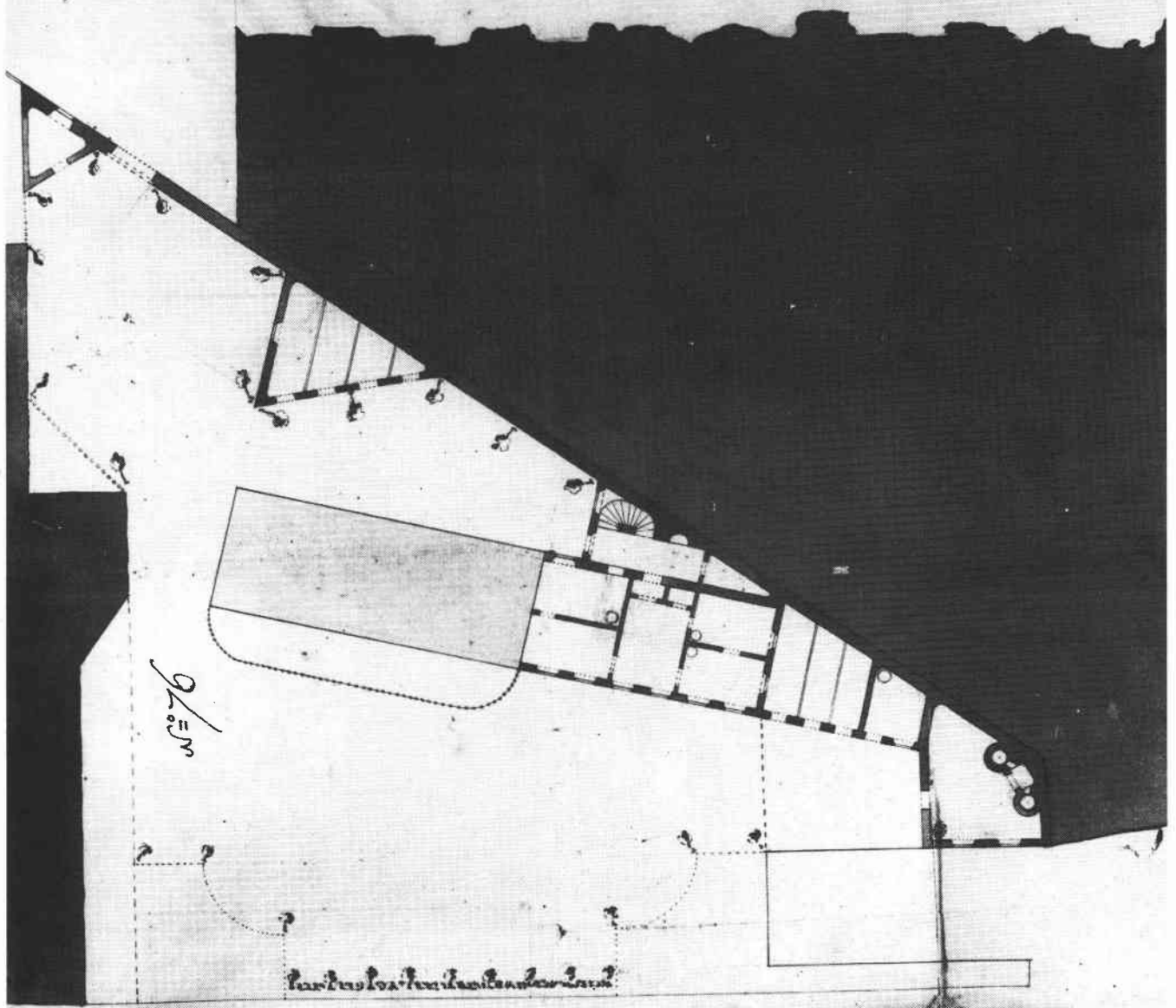
Planer, nederst t.h. om trapphuset det gamla husets yttermurar.
Tillbyggnaden t.v. BNA 1772:3.

Justit. i. uti Nybyggnad med Trädgårdsanläggning af J. A. Walmstedt.

Plän öfver Herr Khandelman Levins Egendom på Reddareholmen belegen.

J. A. Walmstedt.

5

9/10 M

Handwritten text within the plan area, possibly a title or description.

Wid denne dessein är icke något at ändras och som ^{ändast lufvig} ~~Walmstedt~~
 till tegels och ande materialiers förvarande vill uppstått ett skåp
 på hjälper öfver hett på skåpet, så synes sådant icke kunna
 honom öfverkas. Skåpet blir 7 fot bredt och 20 fot långt samt
 3 af höjd framåt.
 Carlström

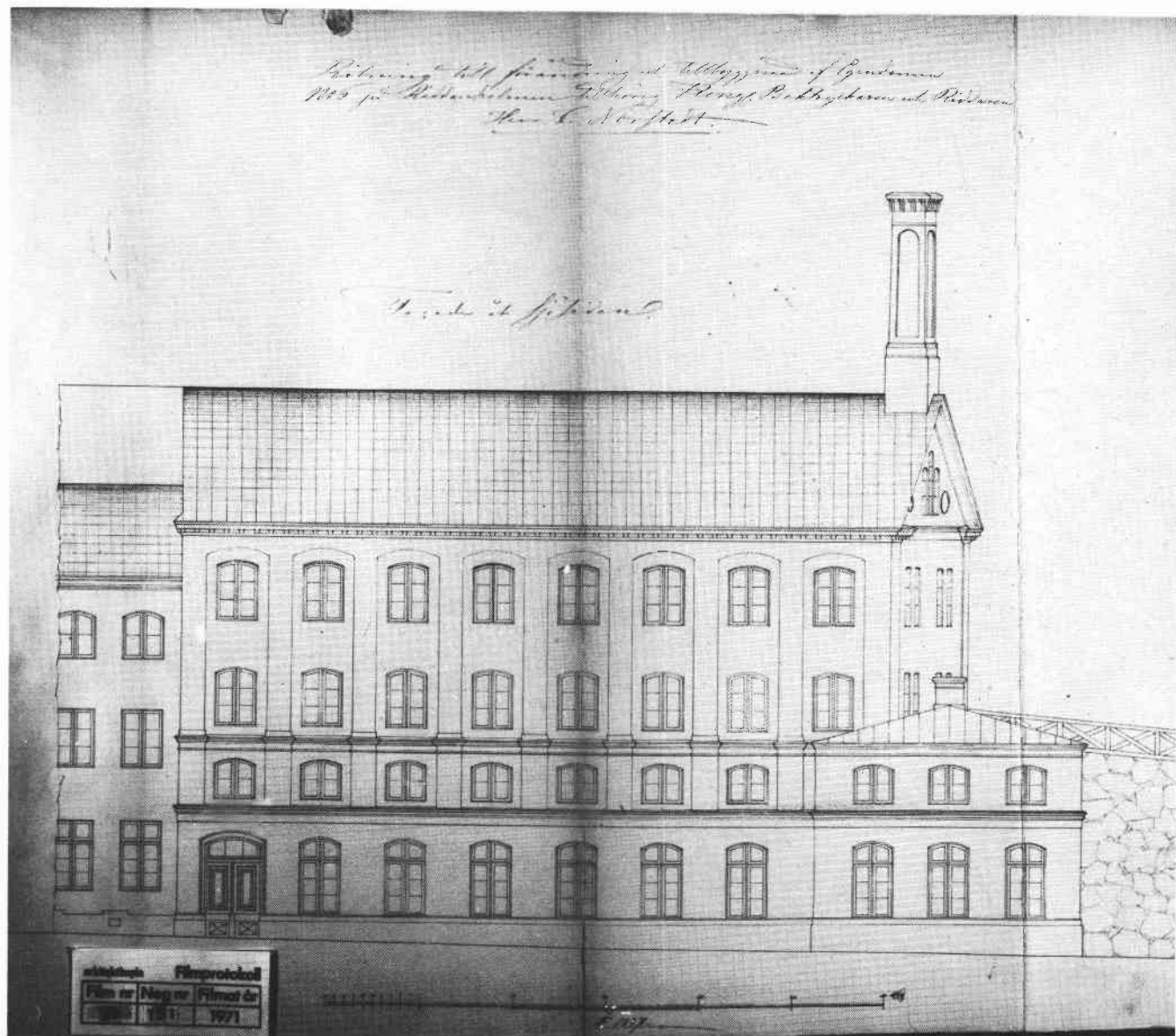
J. A. Walmstedt

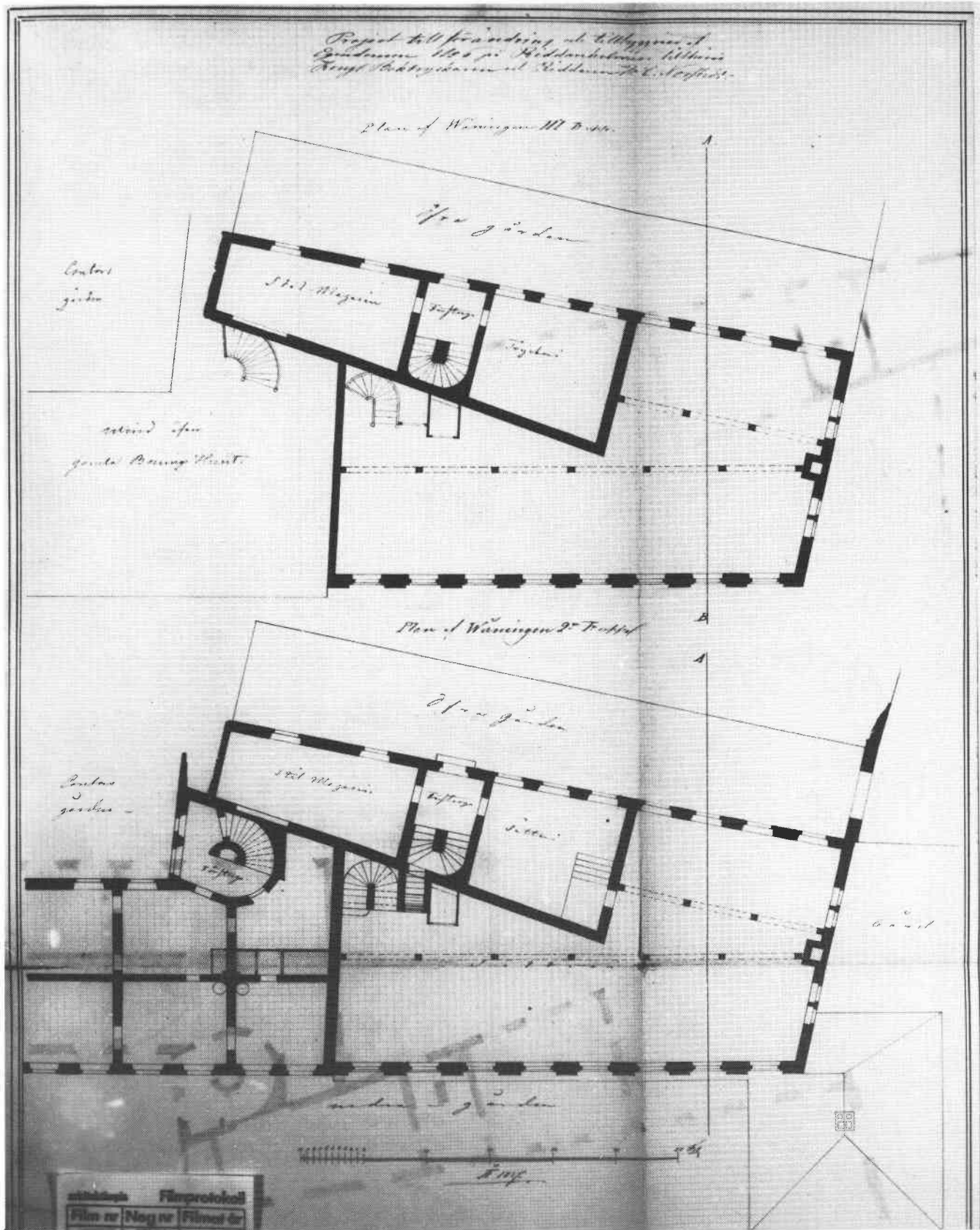
Plan av nybyggnad och trädgårdsanläggning av J.A. Walmstedt. Tillbyggnaden i liv med bostadshuset motsvarar hus B på situationsplan s 132. BNA 1773:3.

År 1833 förvärvades fastigheten, sedermera betecknad Riddarholmen 13, av P A Norstedt & Söner för att etablera ett tryckeri. Efter smärre ombyggnader omkring 1840, bl a för en ångmaskin i västra flygeln, följde år 1857 en utvidgning av huslängan från 1783 (B). Arkitekten J F Åbom om- och påbyggde denna del med två våningar för maskintryckeri på gårdsnivån, sätterier med pelarburet bjälklag på två plan samt tryckeri och stilmagasin på översta våningen. Trapphusen flyttades resp. ombyggdes. Tryckerihusets fasad indelades av Åbom genom bärande murpelare förbundna i arkader. Den av Palmstedt ritade huvudbyggnaden förblev ägafamiljens bostad i oförändrat skick. Norrut på gården uppfördes en fristående tryckeribygnad. Även stranden bebyggdes med paviljonger och kägelbana. 1873 ombyggdes stora tryckerihuset (B) på nytt, då också trapphuset flyttades österut och erhöll en representativ fasad.

Om- och påbyggnad av hus B för tryckeri av Johan Fredrik Åbom, BNA 1857:182.
Lägg märke till tidens industriskorsten.

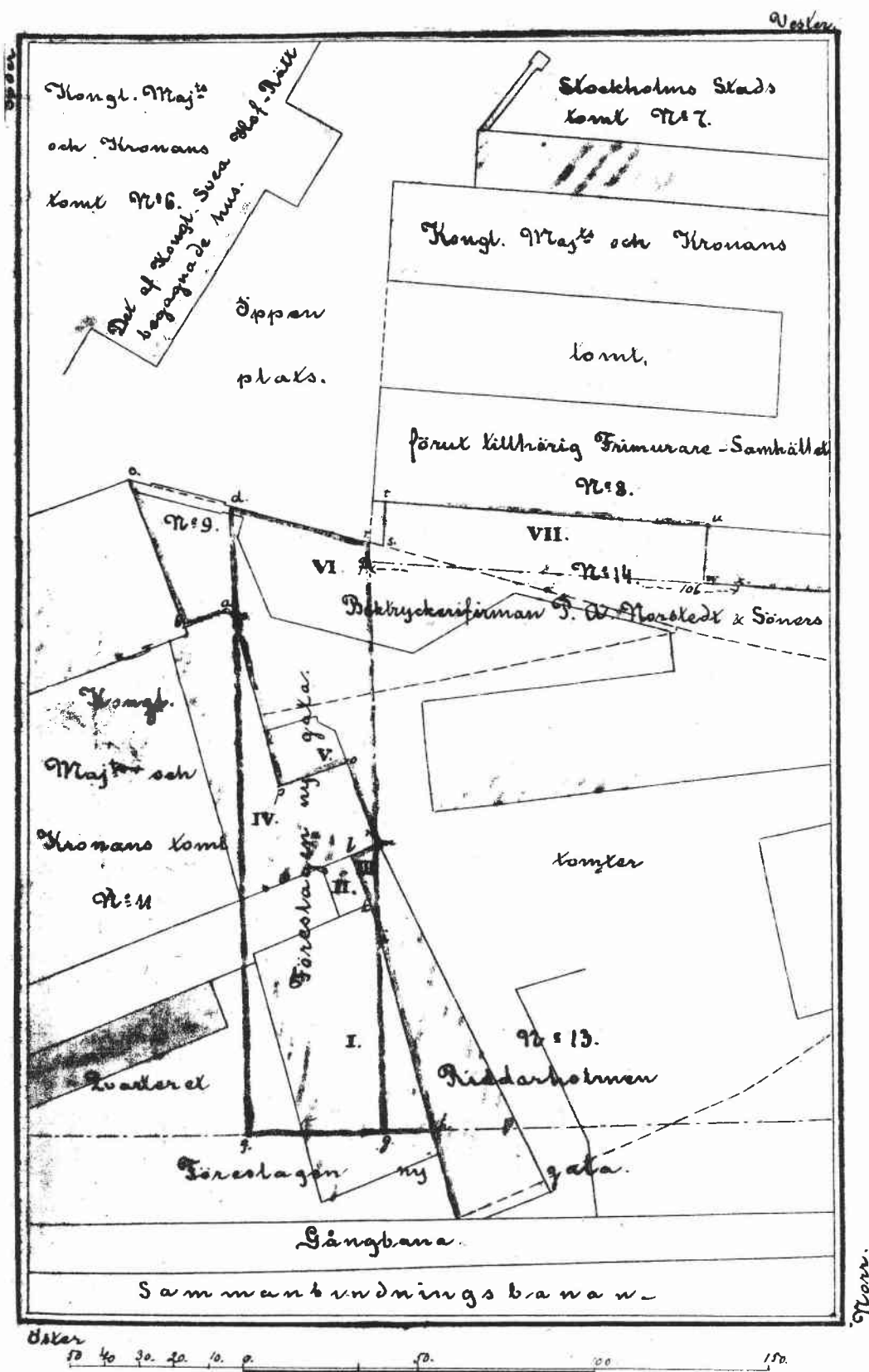

Våningsplaner i Åboms ombyggnad av hus B. BNA 1857:186.

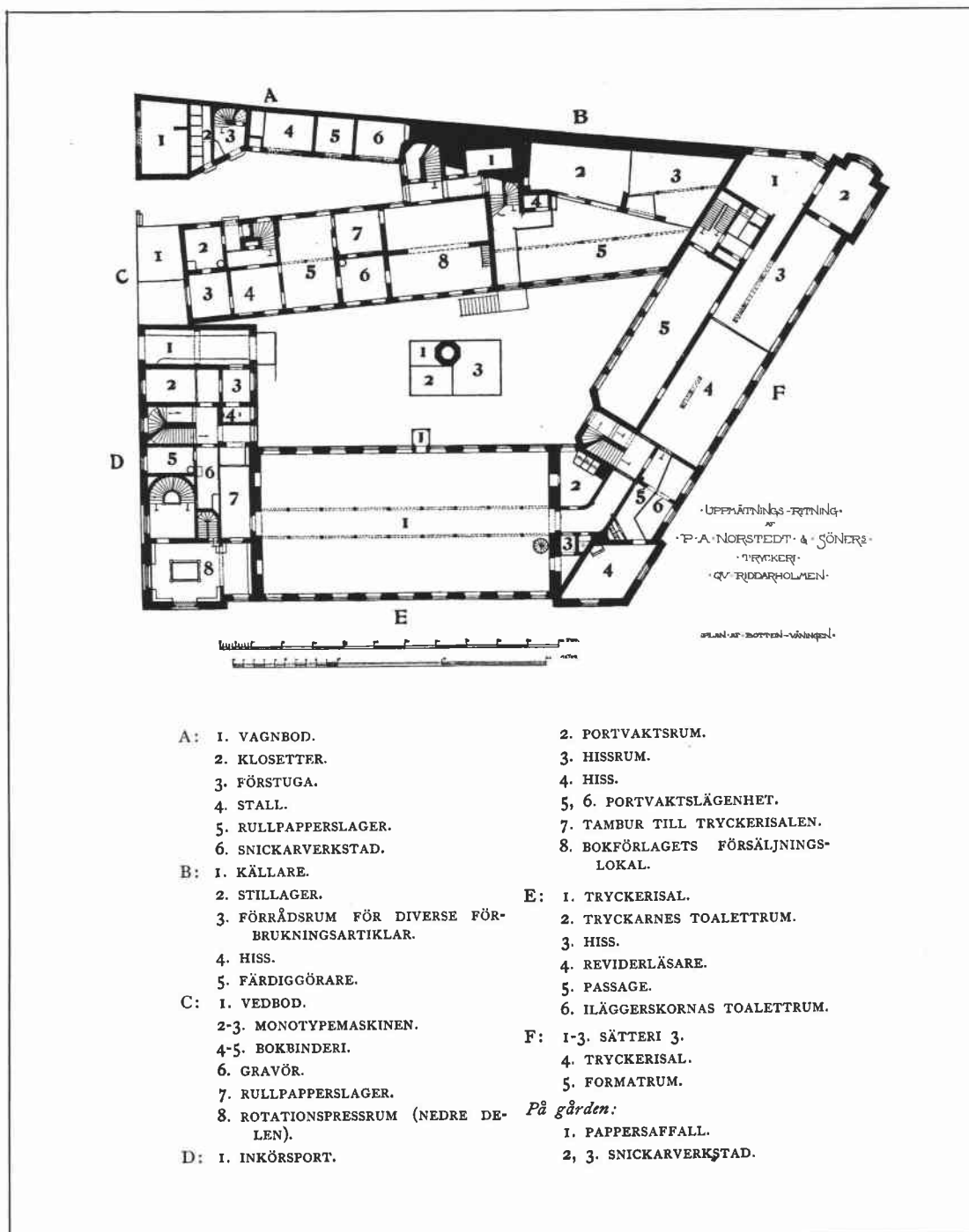
Nästa sida: Tomtkarta 1875 med de föreslagna nya gatorna Tryckerigatan i mitten och Arkivgatan längst ner. BNA.

1868-71 pågick arbeten på stranden för sammanbindningsbanan som blev klar 1871. I Herman Ygbergs stadsplan 1875, stadfäst 1876, uppstod nya gator kring fastigheten. För Schering Rosenhanes Gränd reglerades slutgiltigt tomtens södra del 1875. Tryckerigatan och Arkivgatans tillkomst vilar också på denna stadsplan men avtalen mellan markägare och staden beträffande marköverlåtelse pågick till 1885. För Tryckerigatans framdragande revs Stenbockska palatsets flyglar jämte bostadshuset längst i söder. I takt med fastighetsbildningen uppfördes Norstedts nybyggnad ettappvis utmed de nya gatorna.

- A Nybyggnad av förrådshus med personalbostäder 1891. Det gamla bostadshuset från 1783 revs.
- B Gamla tryckeriets västra del revs. Återstående del sammanbyggd med hus F. Exteriören oförändrad.
- C Palmstedtska husets exteriör och volym oförändrad, interiören ombyggd.
- D Anslöts till det Palmstedtska bostadshuset och kom att täcka tre fönsteraxlar av dess östra del.
- F Sammanbyggdes med Palmstedts ekonomi- resp. Åboms tryckeribyggning för vilket flygeln revs.
- H Industriskorsten

Ur Aktiebolaget Norstedt & Söner, Minnesblad, Stockholm 1904.

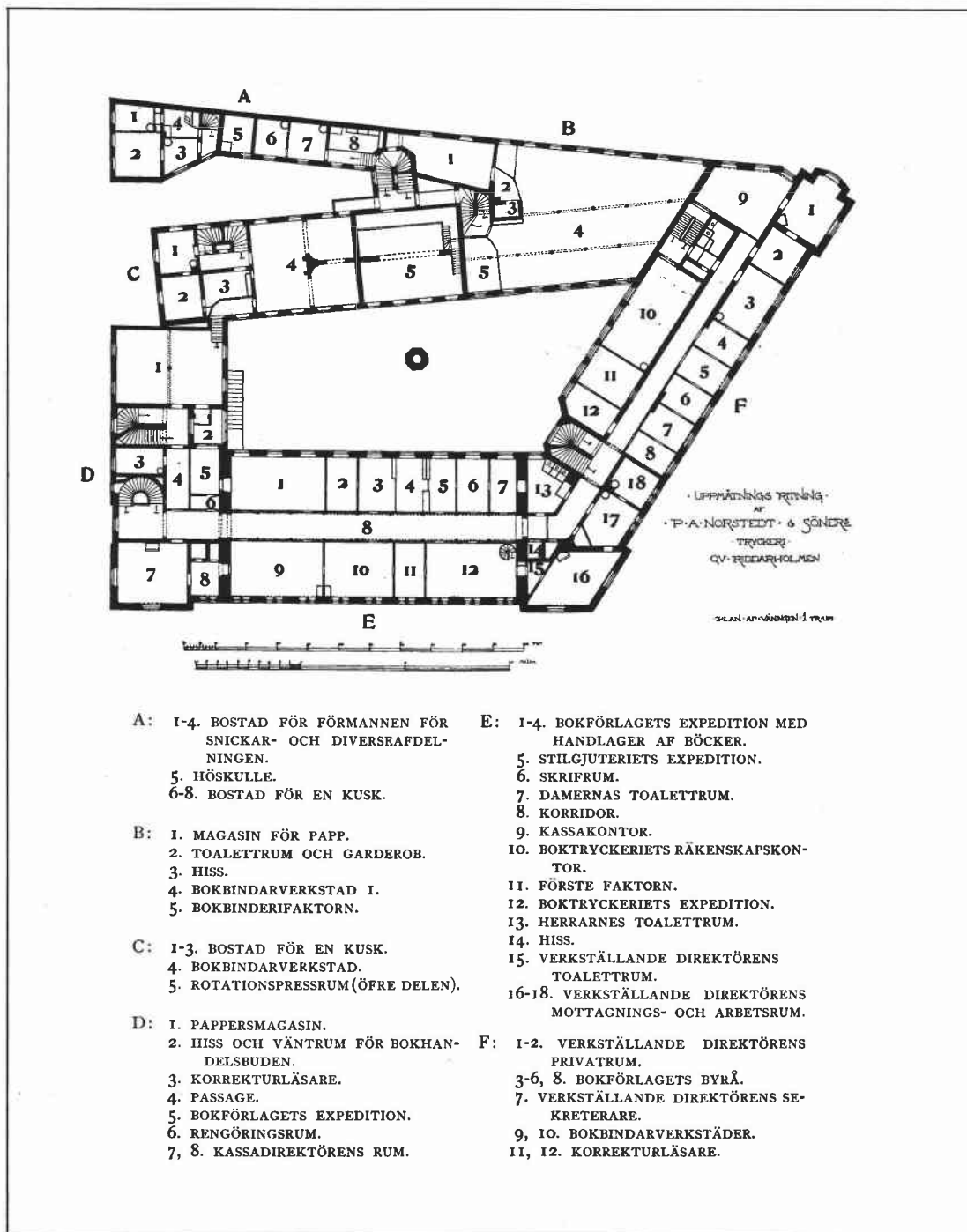

Vid nybyggnaden underbyggdes gården mellan D, E, F och C för ångdrift, skorsten och verkstäder. I byggnad B inrymdes stilgjuteri i souterrängvåningen, stillager på bv, och bokbinderi å 1 och 2 tr. I byggnad C stilgjuteri i sout.vån., monotype och bokbinderi m m i bv, bokbinderi och rotationspress å 1 tr, personalbostäder å vån 2 tr. D, E och F: tryckeri, sätteri och förlag.

Norstedts tryckeri gestaltades av Magnus Isaeus som monumentalbyggnad vid Riddarfjärden. Den sammanhållna arkitekturen framträder med historiserande element på hörntornen och enhetlig detaljutformning. Fasadmaterialet av rött färgskiftande tegel kontrasterar mot betongband och naturstenspartier.

1923 vidtog en generell ombyggnad för modernisering av verksamheten på samtliga plan. 1924 tillbyggdes hus C mot Tryckerigatan i två våningar för ekonomiloka-

Ur Aktiebolaget Norstedt & Söner, Minnesblad, Stockholm 1904.

ler G till i C befintliga personalmatsalarna. 1943 företogs nya ändringar i fastigheten då även gården överbyggdes för en tryckerilokal, ritningarna är signerade Ivar Tengbom.

Per Adolf Norstedt och hans söner Adolf och Carl inregistrerade företaget 1823 och 1827 blev firman antagen som kunglig boktryckare. 1829 började Norstedt trycka Svensk Författningssamling. 1841 inleddes utgivningen av Sveriges Rikes Lag. Norstedts Förlag och Tryckeri etablerade sig på Riddarholmen 1833. Norstedts var en av initiativtagarna till bildandet av Sveriges Litografiska Tryckerier SLT år 1913 och 1931 gick firman upp i SLT. I början av 1970-talet omorganiserades tryckeri- och bokbinderiföretagen inom Esselte-koncernen och sammanlades i en division kallad Esselte Tryckerier, numera Esselte Print.

Nuvarande verksamhet

Norstedts Tryckeri har specialiserat sig på officiellt tryck, såsom riksdagstryck, Svensk Författningssamling, Försvarets Rulla, Stockholms Kommunalkalender, vidare förlagstryck, såsom skönlitteratur, fackböcker, läroböcker, kalendrar och årsböcker samt Post- och Inrikes Tidningar, tidskrifter i upplagor till ca 30.000 ex och beställningsarbeten.

I produktionen används fotosättning, tryckningen sker i offsetpressar och tryckeriet är inriktat på tryck i mindre upplagor och pressar för mindre pappersformat. Mycket korta leveranstider kan hållas.

Hus C t.v. och hus B t.h. I vinkel hus F. Skorstenen är från 1881. Göran Fredriksson, S83-0400-3.

Hus C t.h., i fonden hus B, trapphus-
byggnad av Åbom. 1979. FB 14157.

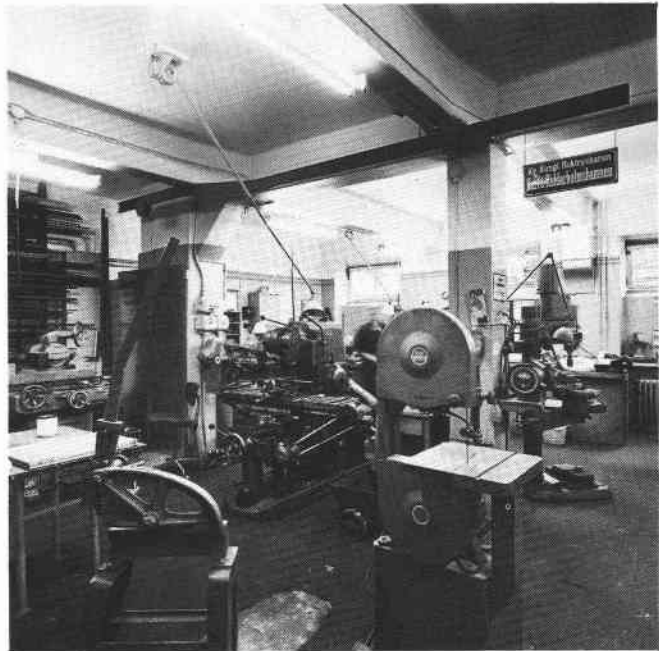
Källargång hus B-C. Göran Fredriksson,
S82-0400-12.

Fastigheten vid Tryckerigatan, t.v. hus A och B. T.h. hus G som ansluter till
hus C (takparti). 1979. FB 14158.

*Trapphus i hus C. Göran Fredriksson,
S82-0398-6.*

*Verkstadslokal i hus C.
Göran Fredriksson. S82-0398-4.*

Kryssvälvd källare i hus C. Göran Fredriksson, S82-0398-1.

Planförhållanden

Stadsplan: P1 2596 A fastställd 30 juni 1942.

Ändamål: Affärs-, kontors- eller liknande ändamål.

Byggnadsrätt: Höjd 23 m över stadens nollplan mot Riddarfjärden - Norrström motsvarande ca 20 m över gatan, 16-17 m över stadens nollplan mot Tryckerigatan och Schering Rosenhanes gränd motsvarande 6-10 m beroende på gathöjden. Ytterligare begränsningar anges ej.

Översiktliga planer: Zonplan 70 anger arbetsområde.

Kommentarer: Gällande stadsplan är anpassad till befintlig bebyggelse vad beträffar husnöjder och användningssätt. Skyddsbestämmelser saknas varför stadsplanen formellt ej förhindrar omdaning genom rivning/nybyggnad. Byggnadsrätt i kvarterets inre delar anges ej, ej heller exploateringsbegränsning.

Gällande stadsplan kan ligga till grund för bevarande-ombyggnad. Ur plansynpunkt kan nuvarande eller liknande verksamheter fortsätta i kvarteret.

Byggnadernas utformning och skick

Fastigheten domineras volymmässigt av 1880-talsbyggnaderna (E,F) mot norr. Tillammans med byggnad (D) mot Tryckerigatan rymmer de 65-70 % av våningsytan.

De är enhetligt utformade tegelbyggnader med husdjup på 12-15 m och rumshöjder över källarplan på 3-4 m. Två inre rader av gjutjärnspelare ger fria utrymmen längs fasad med ett djup av 4-4,5 m. En överbyggd gård gör BV (+5,90) i byggnad E till en stor, enkelsidigt men tillfredsställande belyst hall, ca 30 x 30 m, med en rumshöjd på ca 3,5 m. Lokalerna i denna del av fastigheten är väl försörjda med trappor och hissar. De kan göras tillgängliga för rörelsehindrade. Entré- och transportförhållanden är goda med inlastning från Norra Riddarholms hamnen där en lastkaj finns i anslutning till ett central hissbatteri. Begränsat antal parkeringsplatser finns längs kajen utanför.

Mot den högt belägna Schering Rosenhanes gränd i söder är tomten bebyggd med flera lägre tegelbyggnader (A,B,C,G) av växlande ålder. Dessa är oregelbundet utformade med nivåskillnader mellan våningsplanen i olika delar på uppåt 1,5 m. Husdjupet varierar mellan 4 och 15 m. Rumshöjderna håller sig kring 3-3,5 m. Stommen utgörs i stort sett av bärande tegelväggar och träbjälklag som mestadels spänner ca 5 m. Endast byggnad B betjänas av hiss, men för ö är lokalerna väl försörjda med trapphus. Byggnaderna nås via en trång gård (4 x 25 m) med infart från Tryckerigatan.

Fastighetens byggnader är i sin hehet i gott skick. Den inre gårdsfasaden är nyligen reoverad. Uppvärmning sker med modern oljepanna. Fastigheten ligger centralt med ca 500 m gångavstånd till Gamla Stans T-banestation. Tillgänglighet för biltrafik är sämre med Riddarholmsbron som enda tillfart.

Falsningsavdelning under gården med basen till skorstenen. FB 14150, 1979.

Korridor i hus E med paneler fr. 1884. Göran Fredriksson, S82-0400-1.

Stora gården med skorstenen från 1881 (H), Palmstedtska huset (C) längst t.v., följt av Åbomska tryckeriet (B), Hus F i fonden och hus E t.h. 1979. FB 14425.

Användningsmöjligheter

Fastigheten används f n till förlags- och tryckeriverksamhet för AB Norstedt inom Esselte-koncernen. Tryckeridelen har rationaliserats och kraftigt minskat i omfattning. I fortsättningen skall källare och BV inkl gårdsöverbyggnad användas för bokbinderi och tryckeri medan modern datoriserad sättning sker i ett övre plan i byggnad F. Produktionen är inriktad på tryck i relativt korta serier och med hög leveranssnabbhet (riksdagstryck o dyl.). Med sitt centrala läge och sina relativt goda lastningsmöjligheter bör lokalerna även på lång sikt kunna användas för sådan produktion. Den grafiska produktionen har utvecklats på ett sådant sätt att den i stor utsträckning kan bedrivas i mer kontorsliknande lokaler utan stora krav på utrymme och golvbärighet för tunga sättmaskiner.

Större delen av lokalerna utnyttjas emellertid till kontor för förlaget. Norstedts utnyttjar dock inte hela lokalytan utan uthyrning till verksamheter i första hand inom koncernen pågår och planeras öka. Större delen av lokalerna lämpar sig också utmärkt för kontorsändamål med sitt begränsade husdjup och lämpliga pelardelning.

De äldre byggnaderna i södra delen utnyttjas f n till sekundära funktioner som fastighetsverkstad, snickeri, personalmatsal med kök och förråd. Delvis står lokaler tomma. Inom de verksamheter som bedrivs i kvarteret torde väl även i fortsättningen finnas behov av utrymmen för dylika speciella ändamål med mindre krav på stora, sammanhängande och rationellt utformade lokaler. Men en stor del av lokalerna i denna, södra del av kvarteret måste annars betecknas som svåra att utnyttja.

I byggnad C och G med en våningsyta på drygt 1.000 kvm i tre plan och ett husdjup på ca 10 m kan mindre kontorsrum inrymmas, men hiss saknas och planen har stora nivåskillnader i förhållande till intilliggande byggnader.

P g a sin oregelbundna form och stora husdjup är byggnad B svår att utnyttja effektivt. Hos byggnad A är det dess ytterst smala husdjup på 4 m som gör den svår använd.

Den avgörande nackdelen för fastighetsägaren med dessa äldre byggnadsdelar är emellertid inte de funktionella bristerna i utformningen utan det låga markutnyttjandet. Under hösten 1982 har fastighetsägaren tagit upp diskussioner med stadsbyggnadskontoret beträffande ett förslag att riva byggnaderna A,B,C,G och H (skorsten) och ersätta dem med en ny kontorsbyggnad i fyra plan över mark. Den befintliga våningsytan på drygt 2.000 kvm för byggnad A,B,C skulle i detta förslag fördubblas inom en volym som har samma takfotshöjd som de övriga byggnaderna i kvarteret.

Bevarandesynpunkter

Norstedts förlag och tryckerianläggning består av en historisk kärna med delvis behållen volym och bevarad exteriör från arkitekterna Palmstedts och Åboms utformning, jämte på tre sidor omgivande, etappvis uppförda, industribyggnader från 1882-89 av M Isaeus. Den Norstedtska firmans etablering och utveckling till landets främsta tryckeriföretag kan följas i den under nära 150 år pågående utvidgningen av anläggningen. Norstedts tryckeri illustrerar den industriella utvecklingen från hantverksmässig bokkonst till en produktion baserad på modern teknik och inom företaget renodlad konstnärlig formgivning. Anläggningen är således av stort industrihistoriskt intresse.

Tomtens historia ökar det industrihistoriska värdet. Stalltomten från 1600- och 1700-talen har under 1700-talets slut förvandlats till en fabrikörs herrgårdsanläggning mitt i Riddarholmens historiska bebyggelse och under 1800-talet till en successivt framvuxen industrimiljö med en för tiden typisk ägarbosättning inom företaget.

Den byggda miljön bildar ett historiskt och funktionellt sammanhang av synnerligen stort kulturhistoriskt värde.

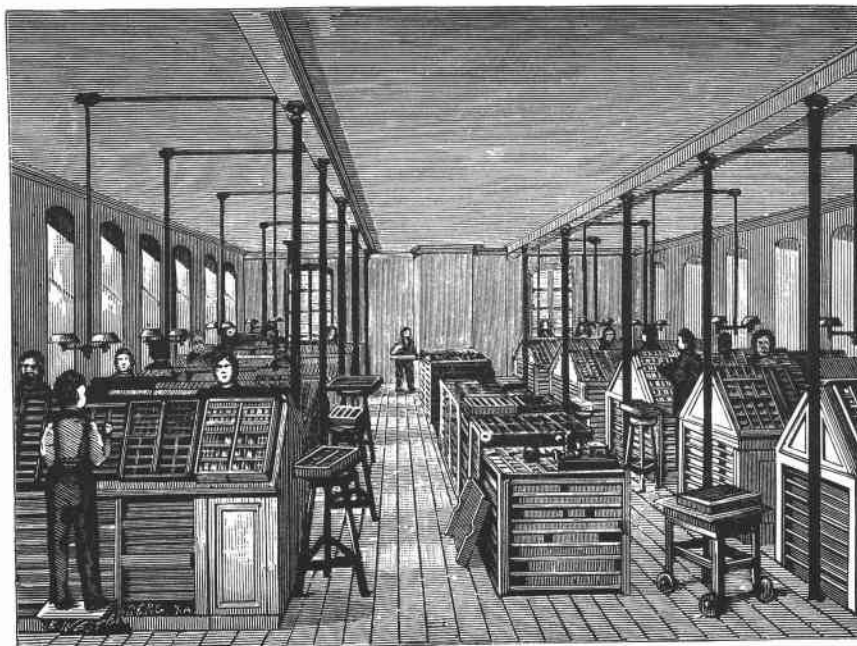
Förslag till skyddsföreskrifter

Norstedts tryckerianläggning på fastigheten Gråmunkeholmen 4 bedöms äga kulturhistoriskt värde motsvarande fordringarna i 1960 års byggnadsminneslag.

Skyddsföreskrifterna bör omfatta följande punkter:

1. Byggnaderna, på kartan markerade A, B, C, D, E, F, och industriskorstenen H får inte rivas eller till sin exteriör förvanskas.
2. I byggnaderna B, C, D, E och F får åtgärder inte vidtagas som medför förvanskning av ursprunglig bärande konstruktion, ursprunglig planlösning eller ursprunglig fast inredning.
3. Byggnaderna skall underhållas så att de inte förfaller. Vård- och underhållsarbeten skall utföras på ett sådant sätt och med sådana material att det kulturhistoriska värdet inte minskar.
4. De till fastigheten hörande övre och nedre gårdarna skall hållas i ett sådant skick att byggnadernas utseende och karaktär inte förvanskas.

Ovan angivna byggnader bör vid stadsplaneändring betecknas med Q.

Nedre sätterisalen i hus B 1873. Ur Norstedt & Söner, Stockholm 1904.